

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ФАРИМА МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 343.98:343.431

**РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ
ЩОДО ДИТИНИ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх прав,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий керівник

кандидат юридичних наук, доцент

Тарасенко Олег Сергійович,

Національна академія внутрішніх справ,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент

Шевчишен Артем Вікторович,

Управління розслідування корупційних злочинів
Головного слідчого управління Національної поліції України,
начальник відділу

кандидат юридичних наук, доцент

Мірковець Дмитро Михайлович,

Державне бюро розслідувань,
заступник начальника Головного слідчого управління

Захист відбудеться «28» квітня 2021 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.05 у Національній академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий «27» березня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Дмитро САВИЦЬКИЙ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасному світі торгівля людьми є одним з масових порушень прав і свобод людини. Глобалізація у світовому масштабі, зростаюча взаємозалежність і взаємопов'язаність держав, нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих регіонів світу спричинили небачене донині поширення такого ганебного та антигуманного явища. Використання з комерційною чи особистою метою послуг найбільш незахищених категорій – дітей, визнано одним з найнебезпечніших видів кримінального бізнесу, масштаби поширення якого у більшості країн викликають занепокоєння національних урядів, стурбованість широких верств населення та міжнародної спільноти.

Як свідчать результати статистичних даних, останніми роками на території України спостерігається тенденція до зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2, 3 ст. 149 Кримінального кодексу (КК) України, вчинених відносно осіб, які не досягли 18-річного віку (протягом 2014–2017 рр. – на 20–25 %, 2018–2020 рр. – на 35–40 %). Якщо у 2014 р. зареєстровано 104 таких злочини, то у 2020 р. їх кількість зросла до 293, тобто у понад три рази. Однак зазначені цифри не відображають реальних масштабів окресленої проблеми і свідчать лише про той факт, що ця категорія злочинів характеризується високим рівнем латентності й, за даними досліджень, співвідноситься сьогодні 1:5. Кількість виявлених у зазначений період організованих груп та злочинних організацій відповідного спрямування зменшилася на 33 %, а закінчених провадженням кримінальних правопорушень – на 27 %. Негативною також є динаміка і щодо викритих угруповань з міжрегіональними (– 42 %) і транскордонними (– 57 %) зв'язками¹.

Варто констатувати, що ідентифікація дітей, постраждалих від торгівлі людьми, залишається проблемою, а наявна статистика є лише верхівкою айсберга. Діти мають обмежені можливості захистити себе та повідомити про вчинений проти них злочин, а сама торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини може мати різноманітні прояви і досить складний механізм вчинення, коли окремі злочинні дії виконуються різними особами (групою осіб). Крім того, цей злочин, як правило, має оболонку цивільно-правових відносин (усиновлення, працевлаштування, надання медичних послуг тощо), що створює суттєві труднощі у збиранні доказів, відмежуванні від інших суміжних з ним злочинів; вчиняється на території кількох держав, що обумовлює необхідність співробітництва з правоохоронними органами інших країн у їх виявленні та розслідуванні.

Теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження становлять фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені різноманітним аспектам виявлення та розслідування злочинів, зокрема Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, І. В. Басистої, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, І. О. Возгіна, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, В. Я. Горбачевського, І. В. Гори, О. М. Ємець, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. А. Колесника, О. Н. Колесниченко, В. П. Колмакова, В. О. Коновалової, В. П. Корж, І. І. Котюка, В. С. Кузьмічова,

¹ Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2020. 44 с.; Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, Д. М. Мірковця, Д. Й. Никифорчука, М. А. Погорецького, І. В. Рогатюка, М. В. Салтевського, Д. Б. Сергєєвої, С. М. Стахівського, О. В. Таран, О. Ю. Татарова, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, П. В. Цимбала, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, А. В. Шевчишена, В. Ю. Шепітька, Б. В. Щура, О. Г. Яновської та інших.

Окремі криміналістичні проблеми розслідування кримінальних правопорушень щодо дітей, передбачених розділами IV, XII Особливої частини КК України, розглядали у своїх працях О. Ф. Вакуленко, О. І. Гарасимів, А. І. Довгань, В. І. Дубина, О. М. Дуфенюк, О. М. Ємець, В. В. Загамула, О. В. Захарова, А. І. Кунтій, С. І. Марко, Г. М. Мискова, А. А. Небитов, Д. Г. Паляничко, Є. В. Пряхін, Є. Д. Скулиш та інші вчені.

Вагомий внесок згаданих учених у розроблення проблематики є безперечним, однак аналіз слідчої практики показує, що криміналістичні рекомендації загального характеру з розслідування торгівлі людьми розроблені без урахування специфіки їх окремих видів і підвидів, особливостей вчинення таких діянь організованими злочинними групами, не завжди дають бажані результати, а іноді просто не використовуються фахівцями-практиками. Тому, наразі є потреба у розробленні окремої криміналістичної методики організації розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій (СРД) та негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД), використання спеціальних знань в умовах чинного кримінального процесуального законодавства. Зазначені обставини зумовили вибір теми дослідження, його спрямованість і зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015), Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015), Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр. (постанова загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.), Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 рр. (наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 р. № 454), Пріоритетних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28).

Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29 березня 2016 р. (протокол № 7).

Мета і задачі дослідження. Метою роботи є розроблення криміналістичних положень і практичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення організації й тактики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких *задач*:

– визначити теоретичні основи формування методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини;

- розкрити елементи криміналістичної характеристики торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, виявити кореляційні зв'язки і залежності між її елементами;

- виокремити обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини;

- окреслити типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування торгівлі дітьми та алгоритм слідчих (розшукових) дій за їх виникненням;

- запропонувати напрями удосконалення взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами;

- охарактеризувати тактику проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини;

- виявити складнощі в організаційному забезпеченні та практиці тактико-криміналістичного забезпечення проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування таких злочинів;

- розкрити можливості використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Об'єкт дослідження – торгівля дітьми як злочинна діяльність, а також кримінально-процесуальні відносини, пов'язані з розслідуванням цих злочинів.

Предмет дослідження – розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених задач застосовано сукупність методів і прийомів наукового пізнання, що надали можливість усебічно вивчити об'єкт дослідження. За допомогою *загальнонаукових методів* (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) деталізовано зміст питань, розглянутих у роботі (розділи 1–3). У дисертації також застосовувалися спеціально-правові методи, зокрема: *історико-правовий* – дозволив окреслити теоретичні основи формування методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини (підрозділ 1.1); *догматичний* – при тлумаченні понятійного апарату дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.1, 3.2); *системно-структурний* – при розгляді складових способу підготовки, вчинення та приховування торгівлі дітьми, характеристики особи злочинця та дитини-потерпілої, слідової картини з виокремленням класифікаційних ознак, зв'язків і залежностей між окремими елементами (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1); *формальної логіки* – для визначення завдань і напрямів діяльності слідчих в типових слідчих ситуаціях розслідування таких злочинів, формулювання версій (розділи 2, 3); *моделювання* – для розроблення рекомендацій щодо тактики проведення СРД та НСРД, використання спеціальних знань (розділ 3); *контент-аналізу* – для опрацювання матеріалів кримінальних проваджень за окремими кількісними та якісними параметрами з подальшою інтерпретацією одержаних результатів (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2); *статистичний* – для узагальнення результатів соціологічних досліджень, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, матеріалів слідчої, прокурорської та судової практики, оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять систематизовані матеріали офіційної статистичної звітності Офісу Генерального прокурора за період 2014–2020 рр.; результати вивчення матеріалів 135 кримінальних проваджень про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини (ч. 2, 3 ст. 149 КК України) за 2014–2019 рр.; узагальнені дані анкетувань 143 слідчих та 152 оперативних працівників

Національної поліції України з Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернівецької та Чернігівської областей, міст Києва та Харкова. При вивченні матеріалів практики і визначенні ключових аспектів обраної проблеми використовувався особистий досвід роботи у практичних підрозділах органів досудового розслідування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексним дослідженням теоретичних і практичних аспектів методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини з урахуванням сучасного стану кримінального процесуального законодавства та правоохоронної діяльності. У роботі обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, зокрема:

вперше:

- розроблено наукові основи криміналістичної методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини в умовах нового кримінального процесуального законодавства, визначено її місце в системі видових (внутрішньовидових) і позавидових методик, а також структуру криміналістичної характеристики, до якої включено такі елементи: спосіб підготовки, вчинення та приховування злочинів; обстановка вчинення та слідова картина; відомості про осіб, які вчинили злочини, злочинні групи та особу дитини-потерпілого (-их);

- систематизовано типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування за обсягом і змістом наявної інформації про подію злочину та особу злочинця (підтверджений факт торгівлі дітьми, особа підозрюваного встановлена, його затримано; підтверджений факт торгівлі дітьми, особа підозрюваного не встановлена; підтверджений факт торгівлі дітьми, відомості про злочинця є, проте місцезнаходження його невідоме); за джерелами вихідної інформації (досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України, або за заявою батьків, законних представників чи інших громадян (родичів)), запропоновано напрями розслідування та алгоритм проведення процесуальних дій, тактичних операцій за кожною з них;

- визначено типові слідчі версії початкового етапу розслідування залежно від взаємозв'язку злочинець–дитина (дитина знайома зі злочинцем; не знайома, але запам'ятала ознаки і зможе його впізнати; познайомилась зі злочинцем незадовго до реалізації злочинного наміру; не знайома зі злочинцем і впізнати його не може);

удосконалено:

- наукову систематизацію найбільш поширених способів вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини (усиновлення (удочеріння) задля наживи; сексуальна експлуатація; використання в порнобізнесі; втягнення у злочинну діяльність; використання у збройних конфліктах, виконання дітьми бойових завдань; примусова праця або примусове надання послуг; вилучення органів; проведення дослідів; рабство), в рамках яких розкрито зміст технологій злочинної діяльності, що застосовуються на етапах підготовки, вчинення та приховування таких злочинів;

- класифікацію злочинних груп (які мають: стійку злочинну спрямованість на вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини; стійку злочинну спрямованість на вчинення торгівлі людьми, але не мають «прив'язки» до дітей;

загальну спрямованість на вчинення різних видів корисливих і корисливо-насильницьких злочинів; інший основний напрям злочинної діяльності), що має значення для виявлення джерел інформації про підозрюваних, обрання тактичних прийомів проведення СРД та НСРД;

– перелік документів, що підлягають встановленню або вилученню під час розслідування незаконної передачі для експлуатації новонароджених персоналом пологових будинків (документація медичного закладу (права та обов'язки співробітників, реєстраційні книги і журнали, графіки чергувань та інше); медичні документи (акти обстеження, медичні картки та інше); пов'язані з фактом народження дитини; пов'язані з направленням трупа дитини у перинатальний центр на обстеження; супроводжують передачу тіла для поховання;

дістало подальшого розвитку:

– визначення обставин, які необхідно встановити на початковому етапі розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, зокрема: факт учинення торгівлі; коло осіб, причетних до вчинення; умисел злочинної діяльності; процес укладання угоди; час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передачі чи одержання дитини; умови оплати; вік, стан здоров'я та загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини;

– рекомендації щодо організації і планування розслідування цього виду злочинів відповідно до визначених версій (стосовно події, що відбулася, та особи злочинця (яка на момент виявлення кримінального правопорушення відома чи невідома)), характеру і черговості проведення для їх перевірки СРД та НСРД, а також з урахуванням обставин, що підлягають встановленню та доказуванню у типових слідчих ситуаціях, які виникають на різних етапах розслідування;

– напрями міжнародного правового та організаційного забезпечення створення і діяльності спільних слідчих груп (ст. 571 КПК України) для проведення досудового розслідування торгівлі дітьми, вчиненої на території декількох держав, що передбачають проведення спільних процесуальних дій, обмін оперативною інформацією;

– криміналістичні рекомендації щодо тактики проведення допиту за участю малолітнього потерпілого з урахуванням вимог міжнародних договорів, з метою забезпечення прав та свобод дитини, зокрема, що стосуються надання потерпілому можливості самостійного обрання законного представника, використання спеціально обладнаних приміщень («зелені кімнати»);

– порядок проведення, фіксація та використання результатів НСРД у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії: зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж і встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем (візуальне спостереження); аудіо-, відеоконтроль особи, місця; зняття інформації з електронних інформаційних систем;

– форми використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, зокрема: залучення спеціаліста до проведення СРД, НСРД та експерта, проведення експертизи й надання консультацій спеціалістом.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та обґрунтовані в дисертації теоретичні положення, висновки та

рекомендації впроваджено та надалі може бути використано у:

- *законотворчій діяльності* – шляхом запровадження змін і доповнень до КПК України, Закону України «Про охорону дитинства» (акт Інституту законодавства Верховної Ради України від 25 квітня 2017 р. № 22/152);

- *практичній діяльності* органів досудового розслідування Національної поліції України – у процесі розроблення та вдосконалення відомчих нормативно-правових актів, методичних розробок з питань розслідування торгівлі людьми, а також під час проведення занять у системі службової підготовки слідчих підрозділів (акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 14 травня 2018 р.);

- *освітньому процесі* – під час підготовки лекцій, методичних рекомендацій і дидактичних матеріалів з навчальних курсів «Криміналістика», «Розслідування окремих видів злочинів», «Міжнародна правова допомога в кримінальному провадженні», «Організація взаємодії підрозділів під час проведення досудового розслідування», «Організація роботи слідчо-оперативної групи», освітніх програм, навчальних і практичних посібників, підручників, курсів лекцій, а також у системі підвищення кваліфікації слідчих підрозділів (акт Національної академії внутрішніх справ від 20 жовтня 2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Всі розробки та пропозиції, викладені в роботі та які виносяться на захист, виконані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, що є результатом особистої роботи здобувача, яка полягає у дослідженні комплексу питань, пов'язаних з розслідуванням торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані у дослідженні, доповідалися та оприлюднені у виступах автора на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та круглих столах, зокрема: «Правові засоби захисту прав людини в контексті трансформації українського суспільства» (м. Київ, 10–12 грудня 2015 р.); «Розвиток наукових досліджень у XXI столітті: сучасні реалії та перспективи майбутнього» (м. Київ, 27 травня 2016 р.); «Інноваційні процеси у просторі юридичної освіти» (м. Кривий Ріг, 20 жовтня 2017 р.); «Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки» (м. Дніпро, 6 грудня 2018 р.); «Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам» (м. Дніпро, 31 травня 2019 р.); «Правова освіта: науковий погляд молодих вчених» (м. Київ, 24 січня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у чотирнадцяти наукових публікаціях, серед яких п'ять статей – у виданнях, що включені МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у науковому виданні іншої держави з юридичного напрямку, шість – у збірниках тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та круглих столах, словник і методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків,

списку використаних джерел (312 найменувань) на 32 сторінках і чотирьох додатків на 14 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 246 сторінок, з них основного тексту – 186 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації; зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, задачі, об'єкт, предмет, методи дослідження; розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, надано відомості щодо шляхів і форм їх упровадження; наведено характеристику апробацій і публікацій дисертанта, у яких відображено основні положення роботи, структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Теоретичні основи дослідження та криміналістична характеристика торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини» складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування торгівлі дітьми»* проаналізовано основні сучасні підходи до розуміння сутності криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, висвітлено її роль як важливого елемента методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. Наголошено на комплексному характері методики розслідування таких злочинів, оскільки очевидний її тісний взаємозв'язок як з видовими (кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи, моральності) і підвидовими методиками розслідування (експлуатація дітей, жебрацтво, порнографія), так і з методикою розслідування злочинів, вчинених організованими групами. Специфічний характер даної методики виявляється в тому, що в ній акумулюються як рекомендації загального характеру, представлені у видових методиках, так і конкретні рекомендації, що враховують особливості розслідування саме таких діянь.

Криміналістична характеристика торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини містить такі елементи: спосіб підготовки, вчинення та приховування злочину; обстановку вчинення та слідову картину злочину; відомості про осіб, які вчинили злочини, злочинні групи та особу (осіб) потерпілого (потерпілих). Така характеристика виступає саме як система узагальнених за результатами емпіричного дослідження відомостей про різні важливі з криміналістичної точки зору ознаки (елементи) аналізованих діянь. Пізнання закономірних зв'язків між елементами системи (причинно-наслідкових, інформаційних, просторових і часових) сприяє успішному вирішенню завдань на всіх етапах розслідування та конкретизації застосованих криміналістичних прийомів і засобів.

У *підрозділі 1.2 «Елементи криміналістичної характеристики торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини»* наголошено, що спосіб як елемент криміналістичної характеристики є переважно повноструктурним елементом, що включає в себе весь комплекс дій злочинців по підготовці, вчиненню та приховуванню слідів злочинного діяння, які охоплюються єдиним злочинним мотивом (92 % опитаних слідчих).

Основним елементом підготовки до вчинення цього злочину є пошук потенційних потерпілих, тобто дітей, щодо яких надалі можливо вживати заходи,

спрямовані на примусову працю; сексуальну експлуатацію; отримання наживи при усиновленні або удочерінні; використання у жебрацтві, як донорів внутрішніх органів, для зйомки відео- і фотоматеріалів порнографічного характеру тощо. Пошук потенційних потерпілих здійснюється шляхом цілеспрямованого пошуку (74 % вивчених кримінальних проваджень) або висунення різноманітних пропозицій, створення відповідних умов і ситуацій, за яких діти самостійно звернуться до суб'єктів злочинної діяльності (26 %).

Типовими способами вчинення є усиновлення (удочеріння) задля наживи (35 %); усі форми сексуальної експлуатації (31 %); використання в порнобізнесі (15 %); втягнення у злочинну діяльність; використання у збройних конфліктах, виконання дітьми бойових завдань (8 %); примусова праця або примусове надання послуг (5 %); вилучення органів (3 %); проведення дослідів (2 %); рабство (1 %).

Проведений аналіз вивчених кримінальних проваджень показав, що торгівля дітьми здійснюється з використанням обману (15 %); шантажу (7 %); уразливого стану дитини (34 %); службового становища, або батьками, усиновлювачами (12 %); із застосуванням насильства (9 %) або погрозою застосування насильства (4 %); іншим шляхом (переконавання, вмовляння тощо) (18 %).

Дослідження обстановки дає змогу отримати вихідну інформацію про подію, оцінити ситуацію з огляду на об'єктивну можливість учинення злочину в конкретних умовах, сприяє встановленню обставин учиненого злочину.

Важливим джерелом криміналістично значущої інформації в кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми є слідова картина, яку становлять: матеріальні, ідеальні та електронно-цифрові сліди. Матеріальні сліди розподілено залежно від природи або локалізації сліду (сліди-відображення, предмети, документи, речовини, залишені на дитині, на місці події). Носіями ідеально-слідової інформації є особи, які безпосередньо вчиняють злочин, їх близьке оточення, особи, що умисно надають допомогу або сприяють злочинній діяльності (28 % опитаних слідчих); діти, їхні батьки, близькі родичі, друзі, вчителі, однокласники чи однокласники, інші особи, які входять до вузького кола спілкування потерпілих і знаходяться з ними в довірливих відносинах (43 %); свідки (особи, які внаслідок своєї професійної або підприємницької діяльності знайомі зі злочинцями та дітьми (таксисти, адміністратори саун, готелів тощо) (29 %). Електронно-цифрові сліди розподілено на дві групи: сліди, що виникають внаслідок користування ресурсами мережі Інтернет (вебсайтами, соціальними мережами) (43 %) та сліди, що виникають внаслідок користування засобами мобільного зв'язку (57 %).

На основі вивчення кримінальних проваджень встановлено, що вікову групу злочинців становлять особи жіночої статі (62 %), віком 35–50 років (44 %) та 25–35 років (26 %), жителі міст (62 %), які здебільшого добре обізнані з Інтернет-технологіями та системами телекомунікацій, ніде не працюють і не навчаються (19 %). Серед засуджених значну частину становлять підприємці (15 %), службові особи (14 %), працівники правоохоронних органів (10 %). Рецидив злочинів становить 24 %.

Значну частину торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини вчинено у складі груп (60 %), зокрема організованими групами (45 %) та злочинними організаціями (15 %). Злочинні організації приховані легально створеними суб'єктами господарювання з ієрархічною побудовою (замовник,

організатор, вербувальник, перевізник, диспетчери, охоронці, водії тощо), як правило, тривалим терміном функціонування при незмінному складі вищих керівників і поетапному оновленні виконавців середньої та низової ланок.

Залежно від правового статусу жертв-дітей розподілено на групи: 1) діти, факт народження яких не був зареєстрований батьками в органах державної влади, і при цьому вони знаходились на утриманні батьків (діти осіб без визначеного місця проживання, цигани, безпритульні) (33 %); 2) діти, що були залишені батьками, або батьки яких були позбавлені батьківських прав, і які знаходились на утриманні дитячих будинків або інтернатів (24 %); 3) діти, факт народження яких був зареєстрований і які виховувались у малозабезпечених (часто багатодітних) сім'ях, де батьки зловживали алкоголем або вживали наркотичні засоби (23 %); 4) діти, батьки яких були введені в оману (як правило, медичним персоналом пологового будинку) шляхом повідомлення про смерть при народженні або про народження мертвого немовляти (19 %). Діти першої та третьої груп, зазвичай, можуть передаватися за грошову винагороду для використання їх у жебрацтві, трудової експлуатації, занять порнографією і проституцією, трансплантації органів. Діти другої групи потрапляють у систему рабства через механізм усиновлення (удочеріння), надалі таких дітей можуть використовувати для задоволення сексуальних потреб тощо. Діти четвертої групи – немовлята, передаються за винагороду особам для здійснення трансплантації органів, використання їх як біоматеріалу тощо.

Розділ 2 «Організація початкового етапу розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини»* доведено обов'язковість встановлення події кримінального правопорушення на початковому етапі розслідування (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України), зокрема факт учинення торгівлі (передачі чи одержання) або вербування, переміщення або переховування дитини, факт учинення торгівлі дітьми, пов'язаний з діями медперсоналу пологових будинків, факт учинення торгівлі дітьми під час порушення порядку усиновлення (удочеріння); коло осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення (прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць, день і місце народження, громадянство, національність, освіта, сімейний стан, наявність судимості, місце роботи, рід занять або посада, місце проживання, стан здоров'я, рівень її фізичного та розумового розвитку, наявність співучасників торгівлі людьми, форма їх співучасті); мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; обставини укладання угоди між покупцем та продавцем дитини, наявність погроз чи тиску з боку покупця; час, місце й спосіб вербування, переміщення, переховування, передачі чи одержання дитини; умови оплати за продаж дитини (грошові кошти, транспортний засіб, нерухоме майно, певні послуги тощо), час, місце, сума та спосіб здійснення оплати (готівка, банківський переказ); вік потерпілої дитини (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини, її наслідки (завдання шкоди фізичному чи психічному здоров'ю дитини), чи застосовувались погрози до потерпілого (вид і характер).

Потрібно встановити умови життя неповнолітнього, а саме: склад сім'ї, взаємини між дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання дитини, морально-побутові умови сім'ї; обстановку в школі чи іншому освітньому закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, характер та ефективність раніше застосовуваних виховних заходів; зв'язки неповнолітнього тощо. Для підтвердження віку неповнолітнього до кримінального провадження необхідно долучити копії документів (свідоцтво про народження, паспорт, виписку з реєстрації актів цивільного стану). За відсутності документів, які підтверджують вік дитини, коли вичерпано всі можливості для їх отримання або викликає сумнів їх достовірність, потрібно призначити експертизу для встановлення віку підозрюваного (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України, постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх»).

У підрозділі 2.2 «Типові слідчі ситуації та версії розслідування» з урахуванням результатів проведеного емпіричного дослідження виокремлено такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування: 1) досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України (39 %): а) ознаки торгівлі дітьми встановлено внаслідок затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, під час або відразу після вчинення злочинних дій. Основні тактичні завдання: належна фіксація ходу і результатів затримання підозрюваної особи та заходів, що передували йому; належна фіксація показань затриманої особи; пошук, виявлення та вилучення речових доказів вчинення кримінального правопорушення; виявлення та вилучення коштів, отриманих у результаті вчинення кримінального правопорушення, вжиття заходів щодо забезпечення цивільного позову та конфіскації майна; встановлення всіх обставин вчинення кримінального правопорушення, його очевидців і співучасників; б) ознаки торгівлі дітьми встановлені під час розслідування інших кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією людей. Основні тактичні завдання: встановлення потерпілої дитини, обставин вчинення кримінального правопорушення, особи злочинця (ів) та їх ролі, можливих свідків події; виявлення та збереження документів й інших речових доказів; забезпечення безпеки дитини; встановлення наслідків вчинення кримінального правопорушення і забезпечення відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди та можливої конфіскації майна; 2) досудове розслідування розпочате у зв'язку із заявою батьків, їх законних представників чи інших громадян (родичів) (61 %): а) звернення відбулося через значний проміжок часу після того як експлуатація вже відбулася і дитині-потерпілій власними силами чи з допомогою інших осіб (без втручання правоохоронних органів) вдалося визволитися. Основні тактичні завдання: фіксація усієї інформації, наданої потерпілою особою чи її родичами; фіксація слідів і наслідків; встановлення усіх учасників та їх затримання; б) звернення до правоохоронного органу близьких осіб (або громадян) про зникнення дитини за умов, що свідчать про торгівлю людьми, або повідомлення громадянами про підозрілі факти, які можуть свідчити про такі злочинні дії. Основні тактичні завдання: встановлення місцезнаходження потерпілої особи; вжиття заходів з її (їх) визволення та забезпечення безпеки; встановлення особи злочинця; збір доказової бази, що підтверджує факт вчинення кримінального правопорушення.

Типові слідчі версії, що висуваються під час розслідування торгівлі дітьми, стосуються двох основних напрямів: 1) події, що відбулася: має місце беззаперечний факт торгівлі дітьми; виявлено лише один з епізодів злочинної діяльності, що пов'язана з торгівлею дітьми; має місце торгівля дітьми, пов'язана з вчиненням іншого кримінального правопорушення; має місце вчинення іншого кримінального правопорушення; факт торгівлі дітьми відсутній; 2) особи злочинця (яка на момент виявлення кримінального правопорушення відома чи невідома): кримінальне правопорушення учинено окремим громадянином чи злочинним угрупованням; кримінальне правопорушення учинено раніше несудимою чи судимою особою; кримінальне правопорушення учинено громадянином України, особою без громадянства чи іноземцем.

У підрозділі 2.3 *«Організація взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами»* обґрунтовано важливе значення співробітництва правоохоронних органів на рівні декількох держав. Висвітлено специфіку організації взаємодії слідчих підрозділів Національної поліції України з правоохоронними органами інших держав через Департамент міжнародного співробітництва та європейської інтеграції МВС України і Департамент міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України. Така взаємодія найчастіше відбувається у формі: обміну оперативно значущою, криміналістичною та іншою інформацією про торгівлю дітьми (29 % вивчених кримінальних проваджень); виконання запитів і доручень про міжнародну правову допомогу (23 %); сприяння в проведенні СРД, НСРД та інших процесуальних дій (26 %); підготовки кадрів, надання експертних послуг, постачання науково-технічних засобів, надання технічної допомоги (21 %). Лише в поодиноких випадках створювались спільні слідчі групи (2 %).

Основною інформацією, яку слідчий повинен отримати під час проведення СРД у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми від Укрбюро Інтерполу, є: дані про комерційні структури та інших юридичних осіб, які працюють під прикриттям легальних фірм по наданню трудових послуг (дата реєстрації, юридична адреса, номери телефонів; прізвища та імена керівників, розмір статутного капіталу, відомості про припинення діяльності тощо); інформація про угоди, укладені українськими резидентами з іноземними юридичними та фізичними особами або за їх участі, а також наслідки їх виконання; відомості про відкриття фізичними особами, зокрема громадянами України та юридичними особами, фінансових рахунків у зарубіжних банках, а також рух коштів ними становлять, зазвичай, банківську чи комерційну таємницю; головні напрями діяльності; міжнародний розшук осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, пов'язані з торгівлею людьми, та ініціювали щодо розшуку осіб, які не оголошені в міжнародний розшук, однак є членами організованої злочинної групи або схильні до вчинення тяжких кримінальних правопорушень, зокрема тих, що пов'язані з торгівлею людьми на території різних держав; арешт і видача (екстрадиція) особи злочинця; отримання інформації з банку даних порнографічних зображень дітей, з метою їх ідентифікації, яких використовували під час створення дитячої порнографії, а також виявлення та припинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із систематичною сексуальною експлуатацією дітей; отримання статистичної та аналітичної інформації з питань торгівлі дітьми; отримання інформації з банку даних постраждалих і

підозрюваних; отримання інформації про вчинення торгівлі дітьми у кіберпросторі.

Доведено що, ефективність боротьби з торгівлею людьми в усіх її формах може бути досягнута лише за умови взаємодії з громадськістю, міжнародними урядовими та неурядовими організаціями. Слідчі (у 77 % кримінальних проваджень) взаємодіють з Міжнародною організацією з міграції в Україні, Всеукраїнською коаліцією громадських організацій в протидії торгівлі людьми, Координатором проєктів ОБСЄ в Україні, Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда – Україна».

Розділ 3 «Організація і тактика збирання доказів у кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини»* розглянуто такі першочергові СРД, як огляд, обшук, допит.

Огляду підлягають місця утримання, переховування або експлуатації дитини; приміщення установи, де здійснювалося вербування дітей; транспортні засоби; місця затримання підозрюваних осіб; місцевість або приміщення поза місцем події, з метою виявлення слідів кримінального правопорушення, злочинця та інших речових доказів, з'ясування обстановки місця події, що сталася, та обставин, які мають значення для розслідування. Розкрито особливості огляду комп'ютерної техніки (зокрема, фізичних накопичувачів комп'ютерної інформації та комп'ютерної техніки з функцією телефону) і документів. Особливу увагу акцентовано на типових документах під час розслідування незаконної передачі для експлуатації новонароджених персоналом пологових будинків.

Виокремлено особливості проведення допиту дитини, яка потерпіла від торгівлі або іншої незаконної угоди щодо неї. Наголошено, що враховуючи загальні умови проведення такої СРД щодо дитини (ч. 9 ст. 224, ч. 1 ст. 225, ч. 2, 3 ст. 226, п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України), слідчий обов'язково повинен враховувати вікові особливості та ретельно підготуватися до допиту, зокрема він має: обрати місце та обстановку для допиту дитини дошкільного віку (вдома, у дитячому закладі, у «зеленій кімнаті»), тобто там, де дитина відчуватиме себе в безпеці, а не там, де вона зазнала шкоди; вивчити індивідуально-психологічні особливості дитини, її «сильні та слабкі місця»; схильність до фантазування; захоплення; улюблені ласощі тощо, що матиме значення для встановлення психологічного контакту; знати соціальне оточення та родинні стосунки дитини; з'ясувати, в якому емоційному стані перебувала дитина на момент сприйняття подій (чи була, зокрема, налякана, схвильована тощо); чим була зайнята в той момент, брала участь у події або тільки спостерігала; з'ясувати чи обговорювали дорослі ці події в присутності дитини та чи могли їхні оцінки вплинути на позицію дитини (викликати страх, почуття провини тощо); дати можливість дитині звикнути до себе та встановити довірливі стосунки з нею, для цього необхідно попередньо зустрітися; налаштувати дитину на процес допиту (дитина будь-якого віку має йти обдуманно на допит, усвідомлюючи, для чого вона тут); повідомити про те, що під час допиту буде проводитися відеозйомка; звернутися до фахівців (вихователя, психолога), які мають досвід роботи з дітьми певної категорії, щоб краще підготуватися до проведення допиту; зокрема, підготувати перелік питань і проконсультуватися з компетентним фахівцем – чи

будуть питання зрозумілими для дитини; підготувати наочний матеріал (іграшки, макети, фотографії, малюнки тощо), тому що дитині іноді легше показати, ніж сказати; підготувати відеокамеру, мікрофон для зйомки.

На підставі вивчення матеріалів кримінальних проваджень здійснено розподіл типових слідчих ситуацій під час проведення обшуку, зокрема: а) залежно від присутності особи, житло чи інше володіння якої обшукується (обшук у присутності або за відсутності особи, житло чи інше володіння якої обшукується, та яка підозрюється у вчиненні торгівлі дітьми); б) залежно від наявності фактора протидії органам досудового розслідування (добровільна видача або відмова від видачі об'єктів пошуку, вказаних в ухвалі слідчого судді; бажання видати частину об'єктів, щоб запобігти виявленню та вилученню інших об'єктів, що доводять причетність до вчинення інших кримінальних правопорушень (наприклад, холодна та вогнепальна зброя, наркотичні засоби, підроблені документи тощо); бажання видати тільки частину об'єктів, щоб уникнути виявлення більш значної частини (наприклад, грошей, отриманих від торгівлі людьми)); в) залежно від лінії поведінки особи, житло чи інше володіння якої обшукується (слідчі ситуації активної допомоги (характерна добровільна видача об'єктів), нейтральної поведінки (характерна відмова від спілкування з працівниками поліції, особа демонструє свою байдужість) та активної протидії (характерні дії, що перешкоджають пошуковим діям, особа не виконує законних вимог працівників поліції, зневажливо висловлюється, знищує об'єкти, що можуть бути доказами); г) залежно від способу зберігання об'єкта пошуку (об'єкт пошуку сховано у сейфах, тайниках, у недоступних місцях; зберігається відкрито без будь-яких змін якостей; видозмінено або знищено).

У підрозділі 3.2 *«Особливості проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини»* згідно з проведеним опитуванням встановлено, що найчастіше у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії проводяться такі НСРД: зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж і спостереження за особою, реччю або місцем (візуальне спостереження) (81 % опитаних) – дають змогу встановити вхідні, вихідні дзвінки на мобільний телефон підозрюваного, визначити його поточне місцеперебування (власника мобільного телефона) або іншої особи, яка ним користується, простежити переміщення особи та пристрою в часі та просторі; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (79 %), за допомогою якого виявляють та фіксують сліди вчинення злочину; досліджують місце утримання дітей; забезпечують збереження доказів, які за наявною інформацією, можуть бути знищені до їх вилучення процесуальним шляхом; виявляють і вилучають зразки для дослідження; встановлення осіб, які розшукуються; встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (73 %) – фіксація факту перебування в певному місці та в певний час особи, яка користується радіоелектронним засобом чи іншим пристроєм, який випромінює радіохвилі та активований у мережі оператора рухомого (мобільного) зв'язку (як у режимі реального часу, так і в конкретний період); аудіо-, відеоконтроль особи (72 %), спрямований на фіксацію поведінки, розмов і місця перебування осіб, яких підозрюють у торгівлі людьми, встановлення місць утримання дітей, встановлення співучасників; одержання даних про причетність інших осіб до злочинних дій (організаторів); зняття інформації з електронних інформаційних систем (68 %), що дасть змогу отримати інформацію, розміщену особою у соціальних мережах, тематичних форумах;

встановити ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи за допомогою спеціальних програмних утиліт; поспілкуватися з особою за допомогою технології IRC (Internet Relay Chat) або ICQ; контроль за вчиненням злочину (у формі імітації обстановки вчинення злочину) (42 %) – здійснюється у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється торгівля дітьми чи інша незаконна угода щодо дитини.

У підрозділі 3.3 «Використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження» визначено форми використання спеціальних знань, які застосовують під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, зокрема: залучення спеціаліста до проведення СРД та НСРД; залучення експерта і проведення експертизи; надання консультацій спеціалістом. Вивчення матеріалів кримінальних проваджень засвідчило, що до проведення СРД під час розслідування таких кримінальних правопорушень залучали: судово-медичного експерта або лікаря (82 %); педагога, психолога (75 %); спеціаліста у галузі медичних знань (48 %); спеціаліста Експертної служби МВС України (13 %).

Важливою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом торгівлі дітьми, є залучення експерта та проведення експертизи. Особливе місце у розслідуванні таких злочинів належить: 1) криміналістичним експертизам: почеркознавчій (рукописні тексти і підписи, вилучені під час обшуку чи огляду (боргові та інші розписки, договори з підписами, робочі записи обліку грошових коштів, здобутих злочинним шляхом тощо)); технічній експертизі документів (документи, що посвідчують особу, дають право на перетин кордону, проїзні документи; договори про працевлаштування; установчі документи фіктивних фірм, бюро тощо); трасологічній, дактилоскопічній (сліди, залишені дітьми під час їх викрадення та/або перевезення, вилучені під час огляду, обшуку транспортних засобів, приміщень; сліди невстановлених співучасників злочину, залишені на документах, інших предметах); фототехнічній (фотознімки, кінофільми та відеозаписи, які містять відображення експлуатації дитини, зокрема у порнобізнесі; фото- та кіноапаратура, фотознімки, кінофільми, фото- та кіно матеріали, вилучені під час огляду, обшуку); відео-, звукозапису (оригінальна фонограма запису розмов, зокрема висловлених погроз насильством, шантажу, обману дитини, а також виготовлені матеріали порнографічного характеру у випадку експлуатації її в такий спосіб; оригінальний пристрій, яким фонограма зафіксована, додаткове обладнання); матеріалів, речовин і виробів (предмети одягу підозрюваного; грошові кошти, вилучені під час тактичної операції фіксації факту їх передачі за «живий товар», а також контрольні зразки); молекулярно-генетичній (ідентифікація конкретної особи на основі генетичної інформації, що є в біологічних частинках – шматочках шкіри, а також у рідинах – слині, крові, поту, з метою встановлення особливостей механізму вчинення злочину та перевірки версії щодо взаємозв'язку матеріальних об'єктів на місці події з її учасниками); 2) комп'ютерно-технічній експертизі (встановлення слідів злочину або іншої значимої для кримінального процесу інформації); 3) психологічній експертизі (встановлення факту використання уразливого стану дитини, оцінки показань малолітніх, дітей-потерпілих); 4) мистецтвознавчій експертизі (встановлення тотожності особи, зображеної на вилучених під час огляду, обшуку фотознімках або відеозаписах);

5) медичним експертизам: експертизі тілесних ушкоджень (дитині, до якої застосовувалось насильство, або у випадку, коли експлуатація полягала у вилученні органів, проведенні дослідів над нею); експертизі статевих станів (коли експлуатація полягала у примусовій вагітності або примусовому перериванні вагітності).

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації на основі дослідження комплексу питань, що виникають під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, сформульовано наукові положення та одержано результати, що у сукупності спрямовані на вирішення важливого наукового завдання в галузі криміналістичної методики, сформульовано практичні рекомендації щодо збирання доказів у кримінальних провадженнях зазначеної категорії, зокрема:

1. У комплексній криміналістичній методиці розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини виокремлено такі структурні елементи: криміналістична характеристика (відомості про спосіб та обстановку вчинення злочину, особу злочинця й дитину-жертву, типові сліди злочину); типові слідчі ситуації початкового та наступного етапу розслідування і відповідні їм комплекси процесуальних дій; особливості організації й тактики проведення окремих СРД та НСРД; використання спеціальних знань і призначення окремих видів судових експертиз. Запропоновані характеристики загалом складають окрему криміналістичну методику розслідування, яка в умовах реалізації нового кримінального процесуального законодавства раніше не досліджувалась.

2. Спосіб як елемент криміналістичної характеристики торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини – це система дій, спрямованих на підготовку, вчинення і приховування цього злочину з притаманними їй слідами вчиненого, детермінована умовами зовнішнього середовища та обрана злочинцем (-ями) з урахуванням жертви злочинного посягання – дитини. Головним способом вчинення є усиновлення (удочеріння) задля наживи, оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю дитини на правах сина чи дочки для її наступного використання у: жебрацтві, зайнятті азартними іграми, сексуальній експлуатації, подальшому укладенні щодо неї договорів купівлі-продажу, міни та інших, які передбачають фактичну передачу права власності.

Обстановка вчинення злочину обумовлена зниженням ролі морально-етичних цінностей у суспільстві, поширенням алкоголізму та наркоманії, несприятливою обстановкою в сім'ях, домашнім насильством. Слідову картину злочину утворюють джерела криміналістично значущої інформації (матеріальні, ідеальні та електронно-цифрові сліди злочину) про особу злочинця та особу дитини-потерпілої.

Особа злочинця характеризується такими криміналістичними особливостями – жінка у віці від 35 до 45 років, громадянка України, мешканка обласного центру або міста обласного значення, з середньою освітою, ніде непрацююча, розлучена, має на вихованні неповнолітню дитину, на обліку у лікаря-нарколога не перебуває, до кримінальної відповідальності раніше не притягувалася або ж відбуває покарання, не пов'язане з позбавленням волі, чи звільнена від відбування покарання з випробуванням. Жертвами найчастіше стають діти жіночої статі (88 %), віком від 10 до 14 років (46 %) та від 7 до 10 років (26 %). Особи від 14 до 18 років становлять

24 % та до 7 років – 4 %. У 73 % вони не готові до зустрічі з морально зіпсованими людьми, котрі легко собі їх підкорюють. Особливо це стосується спілкування за допомогою різноманітних соціальних мереж, зокрема в мережі Інтернет. Діти характеризуються здебільшого легковажною (54 %) та провокуючою (23 %) поведінкою.

3. Під час розслідування у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини визначено перелік обставин, які підлягають обов'язковому встановленню: факт учинення торгівлі (передача чи одержання) або вербування, переміщення чи переховування дитини, факт учинення торгівлі дітьми, пов'язаний з діями медперсоналу пологових будинків, факт учинення торгівлі дітьми під час порушення порядку усиновлення (удочеріння); коло осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення; обов'язковість встановлення форми вини, мотиву й мети правопорушника (учасників злочинної групи); обставини укладання угоди між покупцем і продавцем дитини, наявність погроз чи тиску з боку покупця; час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передача чи одержання дитини; умови оплати за продаж дитини; вік потерпілої дитини, стан здоров'я й загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини, її наслідки, чи застосовувались погрози до потерпілого (вид і характер).

4. Формування типових слідчих ситуацій та алгоритмів їх вирішення має фундаментальне значення для побудови методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. Залежно від наявної інформації з-поміж типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування виокремлено такі: досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України (39 % кримінальних проваджень); досудове розслідування розпочате у зв'язку із заявою батьків, їх законних представників чи інших громадян (родичів) (61 %).

Залежно від повноти інформації для криміналістичної характеристики злочину може бути визначено такі типові слідчі ситуації, що: 1) характеризують обстановку вчинення злочину, залежать від місця та часу вчинення злочину, його слідової картини; 2) виникають як результат отриманої від дитини інформації; 3) виникають залежно від позиції підозрюваного під час досудового розслідування.

5. При розслідуванні торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини слідчий взаємодіє з оперативними підрозділами та міжнародними організаціями (72 % кримінальних проваджень). Обрання форми міжнародної взаємодії зумовлене характером слідчої ситуації, безпосередньо залежить від слідчого й реалізується за його ініціативою та під особистим процесуальним контролем. Специфіка цих форм взаємодії полягає в тому, що під час їх реалізації формується система правовідносин, яка, поряд із кримінальними процесуальними, охоплює й інші (адміністративно-процесуальні, службові, міжнародні), що в комплексі має на меті забезпечення об'єктивності, всебічності та повноти дослідження обставин, які підлягають доказуванню.

Виокремлено напрями підвищення ефективності взаємодії слідчих Національної поліції з уповноваженими органами інших країн з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу (моніторинг ситуації у сфері торгівлі людьми, організація міжнародного розшуку, виконання кримінально-процесуальних

дій у провадженнях про такі злочини) та Європолу (у межах реалізації Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво (2010 р.)), інших міжнародних організацій і структур, з якими співпрацює МВС України (Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародна організація з міграції, Міжнародна організація праці та інші).

6. Серед засобів криміналістичної тактики особливе місце належить тактичним прийомам, вибір і визначення черговості застосування яких залежить від спрямування конкретної СРД чи її окремих етапів; завдань, яких бажає досягти слідчий; слідчої ситуації, в якій її проводитимуть. Однак, незважаючи на те, що проведення СРД під час збирання доказів у кримінальному провадженні є винятково важливим заходом, такі СРД, як огляд, допит та обшук, які проводяться у 100 % кримінальних проваджень про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини, потребують особливого тактико-криміналістичного забезпечення, зокрема в частині структури та послідовності їх проведення.

З метою вдосконалення правової регламентації проведення СРД на території іноземної держави під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини запропоновано ч. 2 ст. 562 КПК України «Процесуальні дії, які потребують спеціального дозволу» викласти в такій редакції: «...2. У разі необхідності виконати процесуальну дію на території іноземної держави, для проведення якої в Україні потрібний дозвіл прокурора або суду, така процесуальна дія потребує надання відповідного дозволу прокурором або судом у порядку, встановленому цим Кодексом, лише в разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони. При цьому строк дії такого дозволу не обмежується, а належно засвідчена копія дозволу долучається до матеріалів запиту».

7. Запровадження в кримінальному процесуальному законодавстві інституту НСРД та обумовлені цим зміни і доповнення до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (1992 р.) мають особливе значення, адже організація таких дій пов'язана зі створенням належних оперативних (технічних, агентурних) умов їх проведення під час розслідування торгівлі дітьми. Відтак до розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії доцільно залучати оперативні підрозділи як на підставі доручень у порядку ст. ст. 36, 40 КПК України, так і шляхом закріплення оперативного працівника для постійної допомоги слідчому та створення міжвідомчих слідчо-оперативних груп (на підставі спільних наказів), що є головними формами взаємодії слідчих та співробітників оперативних підрозділів у провадженнях цієї категорії (підтримали 87 % респондентів). Така співпраця дає змогу стороні обвинувачення психологічно і професійно сформувати позитивні робочі контакти, оптимально використовувати методи і засоби, що є на озброєнні в оперативно-розшукових апаратів, для подолання можливої протидії з боку фігурантів.

Вчасно отримані результати НСРД в певних слідчих ситуаціях надають підстави слідчому відкласти проведення певних процесуальних дій, змінити черговість їх проведення з метою подолання протидії розслідуванню, що може мати вирішальне значення для доказування обставин злочину і прийняття законного та обґрунтованого рішення у кримінальному провадженні.

8. Доведено, що найпоширенішою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих у зв'язку з торгівлею дітьми або іншою незаконною угодою щодо дитини, є залучення експерта та проведення експертизи. Зокрема, йдеться про такі експертизи: криміналістичні (почеркознавча (57 %), технічна експертиза документів (74 %)); трасологічна, дактилоскопічна (80 %); фототехнічна (77 %); відео-, звукозапису (69 %); матеріалів, речовин і виробів (39 %); молекулярно-генетична (28 %); комп'ютерно-технічна (98 %); психологічна (92 %); мистецтвознавча (64 %); медичні (експертиза тілесних ушкоджень (98 %); експертиза статевих станів (98 %)).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Фарима М. М. Типові слідчі ситуації та версії розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. Т. 5. С. 166–171.

2. Фарима М. М. Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Актуальні питання вітчизняної юриспруденції*. 2019. Спецвипуск. Т. 2. С. 181–185.

3. Фарима М. М. Значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування торгівлі людьми. *Юридична наука*. 2020. № 1. С. 178–184.

4. Фарима М. М. Використання спеціальних знань під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 201–207.

5. Фарима М. М. Способи вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 6. С. 156–161.

6. Faryma M. Features of the beginning of pre-trial investigation of child trafficking or other child illegal agreement (Особливості початку досудового розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6 (Vol. 1). С. 86–91.

7. Фарима М. М. Жебрацтво дитини як спосіб трудової експлуатації. *Правові засоби захисту прав людини в контексті трансформації українського суспільства: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10–12 груд. 2015 р.)*. Київ: Вид. ФО-П Поліщук О.В., 2015. С. 114–115.

8. Фарима М. М. Трудова експлуатація дитини: поняття та сутність. *Розвиток наукових досліджень у ХХІ столітті: сучасні реалії та перспективи майбутнього: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 трав. 2016 р.)*. Київ: «Фундація науковців та освітян», 2016. С. 132–134.

9. Фарима М. М. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних з трудовою експлуатацією дитини. *Інноваційні процеси у просторі юридичної освіти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 20 жовт. 2017 р.)*. Кривий Ріг: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 154–158.

10. Фарима М. М. Криміналізація сексуальної експлуатації людини. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки: матеріали круглого столу (Дніпро, 6 груд. 2018 р.)*. Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 171–173.

11. Фарима М. М. Обстановка вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам: матеріали круглого столу* (Дніпро, 31 трав. 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 142-144.

12. Фарима М. М. «Слідова картина» вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Правова освіта: науковий погляд молодих вчених: матеріали наук.-практ. конф.* (Київ, 24 січ. 2020 р.). Київ: ГО «ФНО», 2020. С. 115–117.

13. Запобігання насильству в сім'ї: довідник / укл. Ботнаренко І. А., Стрільців О. М., Фарима М. М. та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 48 с.

14. Василичук В. І., Чернявський С. С., Фарима М. М. та ін. Виявлення, документування та розслідування злочинів проти моральності: метод. рек. Київ, 2019. 110 с.

АНОТАЦІЯ

Фарима М. М. Розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

У дисертації розроблено наукові основи комплексної криміналістичної методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини в умовах нового кримінального процесуального законодавства, визначено її місце в системі видових методик, а також структуру криміналістичної характеристики, до якої включено такі елементи, як спосіб підготовки, вчинення та приховування злочинів; обстановка вчинення та слідова картина; відомості про осіб, які вчинили злочини, злочинні групи та особу дитини-потерпілого (-их) з урахуванням сучасного стану кримінального процесуального законодавства та правоохоронної діяльності. Досліджено проблемні аспекти виявлення та початку досудового розслідування кримінальних проваджень про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини. Виокремлено типові слідчі ситуації та основні напрями розслідування. Визначено можливості взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів та іншими органами в процесі розслідування. Розкрито особливості тактико-криміналістичного забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування, проаналізовано форми використання спеціальних знань за таких умов.

Ключові слова: діти, торгівля дітьми, незаконна угода щодо дитини, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, розслідування, слідча ситуація, слідча (розшукова) дія, негласна слідча (розшукова) дія, спеціальні знання.

АННОТАЦИЯ

Фарима Н. Н. Расследование торговли детьми или другой незаконной сделки в отношении ребенка. – *На правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная

экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2021.

Диссертация является одним из первых в Украине комплексным исследованием теоретических и практических аспектов методики расследования торговли детьми или другой незаконной сделки в отношении ребенка с учетом современного состояния уголовного процессуального законодательства и правоохранительной деятельности.

Разработаны научные основы криминалистической методики расследования торговли детьми или другой незаконной сделки в отношении ребенка в условиях нового уголовного процессуального законодательства, определено ее место в системе видовых методик, а также структуру криминалистической характеристики, в которую включены следующие элементы: способ подготовки, совершения и сокрытия преступлений; обстановка совершения и следовая картина; сведения о лицах, совершивших преступления, преступных группах и ребенке-потерпевшем (их).

Систематизированы наиболее распространенные способы совершения торговли детьми или другой незаконной сделки в отношении ребенка (усыновление, (удочерение) для наживы; сексуальная эксплуатация, использование в порнобизнесе; вовлечение в преступную деятельность, использование в вооруженных конфликтах, выполнение детьми боевых задач; принудительный труд или принудительное предоставление услуг; изъятие органов, проведение опытов; рабство), в рамках которых раскрыто содержание технологий преступной деятельности, применяемых на этапах подготовки, совершения и сокрытия таких преступлений.

Выделены типичные следственные ситуации первоначального этапа расследования по объему и содержанию имеющейся информации о событии преступления и личности преступника (подтвержден факт торговли детьми, личность подозреваемого установлена, он задержан; подтвержден факт торговли детьми, личность подозреваемого не установлена; подтвержден факт торговли детьми, сведения о преступнике имеются, однако местонахождение его неизвестно), по источникам исходной информации (досудебное расследование начато после непосредственного выявления следователем, прокурором (оперативным подразделением) обстоятельств, свидетельствующих о совершении уголовного преступления, предусмотренного ст. 149 УК Украины, или по заявлению родителей, законных представителей или иных граждан (родственников)) и предложены направления расследования и алгоритм проведения процессуальных действий, тактических операций по каждой из них.

Определены типичные следственные версии начального этапа расследования в зависимости от взаимосвязи преступник–ребенок (ребенок знаком с преступником; не знаком, но запомнил признаки и сможет его узнать; познакомился с преступником незадолго до реализации преступного умысла; не знаком с преступником и узнать его не может).

Обозначены направления международного правового и организационного обеспечения создания и деятельности совместных следственных групп для проведения досудебного расследования торговли детьми, совершенной на территории нескольких государств, предусматривающие проведение совместных

процессуальных действий, обмен оперативной информацией. Предложены криминалистические рекомендации по тактике допроса с участием малолетнего потерпевшего с учетом требований международных договоров, в целях обеспечения прав и свобод ребенка, в частности, касающиеся предоставления пострадавшему возможности самостоятельно избрать законного представителя, использования специально оборудованных помещений («зеленых комнат»).

Ключевые слова: дети, торговля детьми, незаконное соглашение относительно ребенка, криминалистическая характеристика, уголовное производство, расследование, следственная ситуация, следственное (розыскное) действие, негласное следственное (розыскное) действие, специальные знания.

SUMMARY

Farima M. M. Investigation of child trafficking or other illegal agreement on a child. – *Manuscript.*

Thesis for a Candidate of Law Degree in Specialty 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Examination; Operative and Search Activity. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation deals with the scientific basis of a comprehensive forensic method of investigation of child trafficking or other illegal agreement on a child under the new criminal procedure legislation, defines its place in the system of species methods, as well as the structure of forensic characteristics, which includes such elements as preparation, commission and concealment of crimes; the situation of the commission and the trace picture; information about persons committing crimes, criminal groups and the identity of the child victim (s), taking into account the current state of criminal procedure legislation and law enforcement activities. Problematic aspects of detection and initiation of pre-trial investigation of criminal proceedings on child trafficking or other illegal agreement on a child are examined. Typical investigative situations and main directions of investigation are determined. Possibilities of interaction of the investigator with employees of operative divisions and other bodies in the course of investigation are defined. The peculiarities of tactical and forensic support of investigative (search) actions and covert investigative (search) actions during the investigation are revealed and the forms of use of special knowledge under such conditions are analyzed.

Keywords: children, child trafficking, illegal agreement on a child, forensic characteristics, criminal proceedings, investigation, investigative situation, investigative (search) action, covert investigative (search) action, special knowledge.